

Ключові слова: традиція, античність, еллінізм, аполлонівське та діонісійське начало, епітет.

СВОЕОБРАЗИЕ РЕЦЕПЦИИ АНТИЧНОСТИ В ПОЭЗИИ Н. ЗЕРОВА И О. МАНДЕЛЬШТАМА

Мельнишина Татьяна Павловна

В статье подается компаративный анализ рецепции античности в творчестве Николая Зерова и Осипа Мандельштама. Рассматривается трансформация «аполлоновского» и «дионисийского» начал в поэзии авторов. Определяется роль антологического эпитета в стихах Н. Зерова и О. Мандельштама, а также проводится их классификация.

Ключевые слова: традиция, античность, эллинизм, аполлоновское и дионисийское начало, эпитет.

PECULIARITY OF RECEPTION OF THE ANTIQUITY IN M. ZEROV'S AND O. MANDELSHTAM'S POETRY

Melnyshyna Tetiana Pavlivna

In the paper the comparative analysis of the reception of an antiquity in M. Zerov's and O. Mandelshtam's poetry is given. The transformation of Apollo's and Dionis' principles in the authors' poems is examined. The role of the anthological epithet in M. Zerov's and O. Mandelshtam's poetry is determined and their classification is made.

Key words: literary tradition, antiquity, hellenism, Apollo's and Dionis' principles, epithet.

УДК 821.161.2-1/-6 Потапенко В.

Марія Нікольченко

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ У ДРАМІ В'ЯЧЕСЛАВА ПОТАПЕНКА "МАЗЕПА"

Усебічне й ґрунтовне висвітлення історії українського письменства кінця ХІХ-початку ХХ століття не перестає бути актуальною проблемою нашого літературознавства, незважаючи на те, що до наукового обігу вже повернено імена цілої плеяди митців, чия творчість раніше або фальсифікувалася, або згадувалася побіжно. До таких письменників належить і В'ячеслав Опанасович Потапенко (1864 – 1937).

У вітчизняній науці про літературу практично були відсутні поглиблені узагальнення письменницької індивідуальності В'ячеслава Потапенка, компетентне визначення її місця в літературному процесі зламу століть. Однак уже І.Франко завважував: "...тисячу раз обговорювані постаті набирають під його (В. Потапенка. – М. Н.) пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять" [1,

с. 519]. На оригінальність і високу художність оповідань прозаїка “з народного побуту” вказував також С. Єфремов в “Історії українського письменства” [2, с. 518]. А Наталя Шумило, характеризуючи прозу В. Потапенка в оглядовому аспекті, звернула увагу, зокрема, на специфіку персонажної системи його малої прози: герої письменника – “це вже не стільки ідеалізовані, як зрослі в особливих усамітнених умовах типи. І водночас вони контрастують із нігілістичними тенденціями у творах пізніх традиціоналістів” [3, с. 206]. Принагідно згадує деякі оповідання Потапенка В. Оліфіренко, порушуючи питання про потребу введення творів цього талановитого митця (як і інших письменників-українців, які пов’язали своє життя з Кубанню) до шкільної програми з української літератури [4, с. 30].

Ці перші поодинокі кроки на шляху до розкриття репрезентованої Потапенком художньої моделі буття виявилися, на жаль, останніми. Вперше в українському літературознавстві здійснила цілісне й системне дослідження художнього масиву творчості В. Потапенка авторка пропонованої статті [5]. Сьогочасність роботи визначається також тією непересічною роллю, яку відігравала творчість митця в процесі розбудови української малої прози, драматургії, у національному письменстві окресленої доби загалом.

У доробку В.Потапенка є п’єси, що їх сам письменник ідентифікує як історичні: “Мазепа” (1903), “Ярослав (Осмомисл) – князь Галицький” (1926), “Тетьман Мазепа” (1928), вже згадувані історико-драматичний етюд “Перед волею” (1929) й історична трагедія “Іуда” (1933). Завважимо, що звернення до історичних колізій було характерним для письменників порубіжжя. Образи та ідеї минулого сприяли глибшому усвідомленню сучасності, екстрапольованої в майбутнє [6].

У статті “Двадцять п’ять років українського театру” Людмила Старицька-Черняхівська зазначала: “Історична драма – найтриваліша форма драматичної творчості: вона не боїться подиху часу, вона не старіє, не робиться *demodee*. Разом з тим вона сливе однаково цікава всім народностям, бо переважно розробляє, хоча й пристосовані до тих або інших форм життя, але загальнолюдські мотиви: героїзм, боротьба межі бажанням власного щастя й громадським обов’язком і т.ін. До літературної творчості мало дужої волі та доброї охоти, а драматична форма найтрудніша з усіх літературних форм! Це кристал літературної творчості, в ній повинні переломитись пафос лірики, спокійна величність епосу, глибінь психології й сила драми. До всього того автор драматичного твору мусить добре знатись на драматичній техніці і бути гаразд знайомим з вимогами сцени” [7, с. 301].

Історична драма у вітчизняній літературі має глибокі традиції. Маємо на оці, зосібна, твори М.Костомарова “Сава Чалий” (1838), “Переяславська ніч” (1841), В. Ільницького “Настася” (1864), К. Устияновича “Ярополк Святославович, великий князь Київський” (1877), П. Куліша “Байда, князь Вишневецький” (1885), Ю. Федьковича “Хмельницький” (1887), С. Воробкевича “Кочубей і Мазепа” (1891), О. Барвінського “Павло Полуботок,

наказний гетьман України” (1892) та ін. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття з’являються п’єси “Сон князя Святослава” (1895) І. Франка, “Сава Чалий” (1899) І. Карпенка-Карого, “Оборона Буші” (1899) М. Старицького, “Чайковський, або Олексій Попович” (1904) М. Кропивницького, “Про що тирса шелестіла” (1916) С. Черкасенка, “Ярослав Осмомисл” (1917) М. Грушевського тощо. Вони прикметні насамперед чітко виокресленою національною спрямованістю. Органічно вписується в цей контекст й історична драматургія В. Потапенка.

Постать гетьмана Івана Мазепи належить до знакових постатей національної історії. Неможливо підрахувати кількість художніх творів чи історичних розвідок, присвячених цій справді неординарній особистості. До осмислення життя та діяльності одного з найвідоміших гетьманів звертався й В. Потапенко у двох тематично зінтегрованих творах. Сам автор кваліфікував їх як історичну драму в п’яти діях (“Мазепа”) та історичну оперу (“Гетьман Мазепа”) в шести актах. Прикметно, що драматург звертається тут до відтворення різних періодів із життя видатної особи.

На рукописі лібрето історичної опери В. Потапенка “Гетьман Мазепа” зазначено: “Посвята пам’яті О. С. Пушкіна, автора “Полтави”. Нижче вміщено авторський епіграф: “Старшина, правда з головою, / Але у кожного із них / Всередині сидить – на превеликий гріх - / Маненький гетьман з булавою”. Це – цитата з тексту. Слова належать Мазепі, і виголошені вони тоді, коли Кочубей, Іскра та Палій активізували боротьбу за гетьманську булаву.

Безпосередньому викладу подій передуює вступне слово автора, де оприлюднюється його бачення історичної ролі головного героя: “Гетьман Іван Степанович Мазепа займа, після Богдана Хмельницького, найперше місце по визволенню України з-під царського ярма” [8, арк.1]. У передмові драматург ставить за мету позбавити гетьмана тавра “зрадника російських царських прихильників”. В. Потапенко зазначає, що поширенню такої думки сприяла, зокрема, поема О.Пушкіна “Полтава”. Отже, присвячуючи твір пам’яті російського поета, він прагне спростувати наклепи на Мазепу.

Дія розгортається напередодні Полтавської катастрофи 1709 року. Велика кількість персонажів свідчить, зосібна, про намір автора представити широкомасштабну картину як історичних подій, так і особистого життя героїв. Із-поміж дійових осіб твору – Мазепа, Петро І, Карл ХІІ, Палій – полковник Правобережної України, Кочубей – генеральний писар, а потім – генеральний суддя, його дружина, дочка Мотря тощо. У переліку персонажів автор подає і їхні деталізовані характеристики. Так, про дочку Кочубея довідуємося: “...дівчина, хрещениця Мазепи, далі – жінка Чуйкевича”. Драматург, як бачимо, залишається вірним своїм мистецьким принципам. Про Іскру, приміром, сказано: “... Полтавський полковник, свояк і приятель Кочубея”; про матір Мазепи: “... Марія Магдалина, ігуменя монастиря Дівочо-Вознесенського, Києво-Печерського, Глухівського”. В аналогічному плані

схарактеризовано Орлика, Чуйкевича, Гордієнка, українського кобзаря, представників польського королівського двору, посланців московського царя.

Письменник реалістично відтворив непрості взаємини Мазепи і Петра I, відзначив дипломатичний хист гетьмана, якому тривалий час удавалося приховувати від царя свої наміри щодо об'єднання Лівобережної та Правобережної України, а згодом – розбудови єдиної держави. Уперше Мазепа постає перед читачем 1705 року, коли приймає Петра I зі свитою московських князів у своїй садибі. Майстерно передано тут почуття гетьмана, який удає з себе вірного слугу царя, думаючи зовсім про інше. Показовим у цьому плані є монолог Мазепи:

*Московський, княже, твої речі!
Від них болять вже наші плечі;
Їх чув колись сам Хміль Богдан,
І Переяславський майдан!* [8, арк. 5].

Драматург вправно вибудовує інтригу твору: гетьмана оточують не лише односторонні, а й заздрисники. Так, свавільна й амбітна дружина Кочубея прагне, щоб гетьманська булава від Мазепи перейшла до рук її чоловіка. Кочубей намагається переконати жінку, що в Мазепи більше підстав для гетьманування (висока освіта, дипломатичний талант, широкі зв'язки не лише в Україні, а й у Європі тощо). Однак Кочубеїху ніщо не зупиняє. Саме вона напучує чоловіка й Іскру написати донос цареві про зраду Мазепи. Хитра й підступна жінка добре знала, що такі донесення були дієвою зброєю в протистоянні суперників. Згодом негативно впливає й сватання Мазепи до юної Мотрі Кочубеївни, кохання дівчини до старого гетьмана, її хрещеного батька. Таким чином, автор виписує постать жінки, яка через амбітні бажання стати дружиною гетьмана провокує чоловіка та їхнього родича Іскру руками московського царя приборкати Мазепу.

Перша дія відбувається в садибі генерального судді Кочубея. Відразу дізнаємося, що Мазепа закоханий у його молодшу дочку – красуню Марію (історично – Мотря). Дружина господаря стурбована, що Марія ще й хрещениця старого гетьмана. А такий шлюб – тим паче гріховний. Виникає тут і традиційний любовний трикутник (у дівчину закоханий козак Василь, який, закінчивши бурсу, повернувся додому). Хлопець освідчується у своїх почуттях, Марія ж зізнається, що її серце віддане гетьманові. У зв'язках із цим риваються всі домінуючі сюжетні лінії п'єси: Мазепа – Кочубей, Іскра, Палій, Любов (дружина Кочубея), Марія.

Кочубей, Мазепа та Іскра – не лише соратники в козацькій справі, а й родичі. Активну участь у подіях бере також Пилип Орлик. Разом із Мазепою він згодом перейде на бік шведського короля Карла XII. Однак ці події залишаються поза сценою. Головна увага сфокусована на стосунках Марії та гетьмана. Емоційна дівчина палко зізнається в коханні літньому Іванові, до якого ставиться і як до батька, і як до судженого. Мазепа на цей час був удівцем, та й закохатися в нього було неважко: поставний, красивий,

освічений, із хорошими манерами й гарним голосом. Спочатку він сприймав дівчину як дитину. Кохання спалахнуло зненацька, коли гетьман побачив Марусю в розквіті дівочої краси. Його розчулило освідчення дівчини, тому, як і хрещениця, Іван має намір пов'язати з нею свою долю. У тексті драми (зосібна, в мові дійових осіб) відчуваємо зв'язки з народнопоетичною традицією: Марія порівнює коханого з сонцем; вони будуть у парі, “як два голуби”; Мазепа називає дівчину “зірочкою”, “доленькою”, без якої йому немає життя тощо.

Загальна настроєвість твору різко змінюється, коли старий Мазепа просить у Кочубеїв руки їхньої юної доньки. Для батьків це було громом серед ясного неба. Адже, згідно з приписами народної моралі, одруження хрещеного батька з хрещеницею було заборонене. Слід зауважити, що в українській літературі подібна колізія не була новою. Уже в “Повісті минулих літ” розповідається, як імператор Костянтин, хрещений батько княгині Ольги, зачарований її розумом і красою, запропонував жінці руку й серце, на що мудра Ольга відповіла: “Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону – ти ж сам знаєш” [9, с. 36]. Дилема постала і перед гетьманом Мазепою. Кочубеї, ясна річ, не дали згоди на цей шлюб. Розлючена мати наказує ізолювати дочку, а Марія втікає від батьків до коханого. Усвідомлюючи неможливість утримання в себе незаміжньої дівчини й запобігаючи її неславі, Мазепа відправляє Марію додому. Закоханим залишалося листування. Драматург використав листи Мазепа, що, за свідченням істориків, збереглися в московських архівах. “Після чудом збережених любовних листів Мазепа до Мотрі Кочубеївни, поетичних і інтимних, традиція приватного листування рідною мовою занепадає”, - писав Ю. Шерех [10, с. 48]. Кочубей же вирішив помститися гетьманові. Він знав, що Мазепа таємно спілкується з Карлом XII, тому повідомив про це Петру I.

Найвищої драматичної напруги твір сягає в п'ятій дії. За наказом Петра I Кочубея та Іскру викликають у Москву, допитують, а потім відправляють до Мазепа з наказом відрубати їм голови. Марія дізнається, що батько заарештований, однак ще не знає, що його вже страчено. Гетьман, побачивши дівчину, яка збожеволіла від розлуки з коханим, знущань матері та журби за батьком, уникає зустрічі з нею. “Епізуючи” свою драму, В. Потапенко виводить образ старого діда, який розповідає козакові Василю про те, що сталося (страата Кочубея й божевілля його дочки). Василь побачив Марію тоді, коли вона блукала берегом річки, шукаючи батька. Часто дівчина була голодною, тому прості селяни підгодовували її, давали якийсь одяг. Врешті-решт Марія топиться; Василь дістає з води її бездиханне тіло. Побачивши мертву дівчину, гетьман кається в тому, що сталося. Велике враження справляє емоційно забарвлена картина наступу московських військ на Україну, як і сцена приборкання Мазепою полковника Палія. Гетьман викликає останнього, щоб передати йому наказ Петра I про прибуття до Москви. Між полковником і Мазепою відбувається напружена розмова. Увійшовши до гетьманського

намету, Палій не зняв козацької шаблі, що роздратувало Мазепу. Та полковник переконаний:

Шаблюка – то козацькая жона,

На ворогів дана від Бога.

Її втворив він із ребра,

То хай же висить біля його! [8, арк.13].

Граничний драматизм історичної ситуації межує у творі з елементами мелодрами. Події третьої одміни відбуваються навесні 1705 року в маєтку Кочубеїв у Батурині. У розлогій ремарці описано вечірній пейзаж, інтер'єр будинку: “Літо. Місячний розкішний теплий вечір. Чуть, як тьохка соловейко, а здалеку іноді гудуть жаби” [8, арк.17]. У гостях у Кочубея – Іскра. Чоловіки обговорюють свої справи. Скоро всі помітили, що Мотря страждає, ніби хворіє, і мати не може нічим зарадити. Виявляється, дівчина закохана, а батьки не розуміють причини її “хвороби”. Тональність сцени змінюється, коли Мотря зізнається матері, що чекає на Мазепу, бо кохає його. Після того, як Мазепа приїхав до Кочубеїв і попросив у них руку дочки, ліризм поступається місцем сваркам, незгоді. Сцени освідчення в коханні літнього чоловіка і юної дівчини викликають співчуття. Плавкі, ліричні діалоги закоханих змінюються експресивними полілогами учасників сцени. Загалом, дія тут розвивається стрімко, динамічно, філософські роздуми переростають у дискусії про майбутнє України, а оптимістичні думки про долю держави – на гірке розчарування.

В останній одміні, де зображуються наслідки Полтавської битви, відбувається різка зміна подієвої ситуації. Козацька старшина на чолі з Мазепою дає клятву боротися проти Петра І; надходить звістка про покарання Кочубея та Іскри; до гетьмана приходять Мотря і благає не карати батька. У сцені зустрічі з Мотрею Мазепа – вже не закоханий чоловік, а державний діяч, який чинить правосуддя. У прикінцевому епізоді гетьман згадує, як Богдан Хмельницький “... зійшовсь з царем Москви. Як рівная із рівною державой” [8, арк. 26]. Та Москва порушила всі домовленості. Карл XII програв Петрові І битву, почалися військові сутички між козаками й російськими військами. Змальовуючи події, пов’язані з історією України часів гетьманування Мазепи, В.Потапенко вдається до етнографізму. Так, у маєтку Кочубея дівчата співають українських пісень про кохання, плетуть вінки, викликають водяника, щоб наворожив долю тощо. Лейтмотивом через твір проходить пісенний образ убитої горем чайки, яка втратила своїх дітей. У першій одміні на прохання московського царя пісню “Ой горе, горе чайці-небозі” співає сам Мазепа (драматург вказує, що слова і музика належать саме гетьманові, тому пісню обов’язково слід виконувати в опері). Цей твір уперше був вміщений у виданні “Гетьман Іван Мазепа. Вірші” [11]. Очевидно, драматург і послуговувався ним. До своїх гостей Мазепа запрошує сліпого бандуриста, який виконує пісню про Богдана Хмельницького, який занепав Україну, об’єднавшись із москалями.

Звертає на себе увагу й індивідуалізація мови персонажів. Мова Мазепи вирізняється афористичністю, використанням приказок, влучних висловів (“І що колись було – За водою попливло”, “Ціхо, щоб не спіткало лихо!”). У мові Орлика, який учився в Острозькому колегіумі, звучать вислови літературного походження (“Почалася Марса вже подія” – про початок Полтавської битви; “Не злізе на коня поранений у ногу” – трансформація фрази з Шекспірівського “Короля Ліра”). Національно-визвольними мотивами пронизані монологи Мазепи (“Приємна, гарна мені звістка! / Петру у горло – добра кістка”, “Не злитись Волзі із Дніпром!”), Орлика (“Без вітру млин московський меле”, “Московським квасом понесло”), Палія (“І знай – з москаликом дружи, / А камінець за пазухой держи”) тощо.

Вважаємо, що в особі В’ячеслава Потапенка українська література збагатилася ще одним оригінальним талантом. Неординарність художнього мислення, трагізм долі митця роблять його здобуток одним із помітних явищ в історії національного письменства. На часі стоїть оприлюднення і видання творів В’ячеслава Потапенка, які донині зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України.

Література

1. Франко І. Я. З останніх десятиліть XIX віку / І. Я. Франко // Збір. тв.: У 50-ти т. – Т. 41. – К.: Наук, думка, 1982. – С. 471–530.
2. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 608 с.
3. Шумило Н. Під знаком національної самобутності. Монографія / Н. Шумило. – К.: За друга, 2003. – 355 с.
4. Оліфіренко В. Чи буде вивчатись у школі творчість українських письменників східної діаспори? / В. Оліфіренко // Українська література в загальноосвітніх школах. – 2001. – № 1. – С. 26–36.
5. Нікольченко М. В. Творчість В’ячеслава Потапенка (Еволюція проблематики і поетики) / М.В.Нікольченко // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2008. – 20 с.
6. Нікольченко М. В. Парадигма духовності в драматургії В’ячеслава Потапенка / М. В.Нікольченко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1. – К.: Акцент, 2006. – С. 519–526.
7. Старицька-Черняхівська Людмила. Двадцять п’ять років українського театру (Спогади та думки) / Людмила Старицька-Черняхівська // Триста років українського театру. 1916 – 1919 та інші праці / Д. Антонович та інш. / Підготовка текстів, редагування і передмова докторів філологічних наук Г. Ф. Семенюка та Л. С. Дем’янівської. – К.: ВІП, 2003. – С. 269–353.
8. Потапенко В. Гетьман Мазепа. Історична опера в 6 діях. І.1928/ В. Потапенко. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 142. – Од. зб. 31. – 45 арк.

9. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
10. Шерех Ю. Третя сторожа: Літ. Мистецтво. Ідеології./ Ю. Шерех – К.: Дніпро, 1993. – 590 с.
11. Мазепа І. Вірші. / І. Мазепа. – К., 1916. – 16 с.

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ У ДРАМІ В'ЯЧЕСЛАВА ПОТАПЕНКА “МАЗЕПА”

Нікольченко Марія Владиславівна

У пропонованій статті аналізується драма В'ячеслава Потапенка “Мазепа”, письменника порубіжжя ХІХ-ХХ століть, творчий доробок якого практично невідомий вітчизняним літературознавцям. Цілісне й системне дослідження його творчості вперше здійснила авторка пропонованої статті у своїй кандидатській дисертації. Розвідка про історичну драму В.Потапенка “Мазепа” оприлюднюється вперше.

Ключові слова: драма, особистість, контекст, фольклоризм, трагізм, ліризм, проблема зради.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИИ В ДРАМЕ ВЯЧЕСЛАВА ПОТАПЕНКО “МАЗЕПА”

Нікольченко Марія Владиславівна

В предлагаемой статье анализируется драма Вячеслава Потапенко “Мазепа”, писателя пограничья ХІХ-ХХ столетий, творческое наследие которого практически неизвестно отечественным литературоведам. Целостное и системное изучение его творчества впервые совершила автор предлагаемой статьи в своей кандидатской диссертации. Исследование исторической драмы В.Потапенко “Мазепа” публикуется впервые.

Ключевые слова: драма, личность, контекст, фольклоризм, трагизм, проблема предательства.

LITERAL EVALUATION OF HISTORY IN V.POTAPENKO'S “MAZEPA”

Nikolchenko Maria Vladislavivna

The given article analyzes “Mazepa” – a drama piece by V.Potapenko, a writer of the late 19 th –the early 20 th century, whose legacy is actuality unknown to domestic researchers of literature. For the first time, the author carried out integrated and systematic research of his legacy in her candidate thesis. The research of V.Potapenko's “Mazepa” is published for the first time.

Key words: drama, personality, folklorism, tragism, problem of treachery.